

प्रस्तावना-

ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकात वैदिक धर्म अतिशय गुंतागुंतीचा बनला होता. यज्ञसंस्थेला अकारण महत्त्व प्राप्त झाले होते. वैदिक धर्म सामान्य जनतेला समजेनासा झाला होता. त्याकाळात मगध, कोसल, या प्रमुख राजसत्तांचा आपआपसात नित्य संघर्ष होता. समाजाच्या धार्मिक जीवनात वैदिक धर्माच्या संहिता व उपनिषदे यातील दोन अवस्था संपून कर्मकांड, वर्णाश्रम भेद यावर आधारलेली तिसरी अवस्था सर्वत्र दृढमुल झाली होती. देवतांना प्रसन्न करून आपले जीवन सुखमय करण्यासाठी यज्ञयागात पशुहत्याचे प्रमाण सर्वत्र वाढले होते. बुद्धाच्या उदयापूर्वी उपनिषदाचे अद्वैत तत्त्वज्ञान, पंचराताचे द्वैत तत्त्वज्ञान, कपिलाचे निरीश्वरवादी सांख्यमत इत्यादी विविध मते विद्वानांच्या चर्चेचा विषय झाली होती. परंतु बुद्ध दर्शनाने एक नैतिक व्यवस्था प्रस्थापित केली.

बुद्ध धर्माने भारतीय इतिहासात पहिल्यांदा शील व सदाचार खऱ्या अर्थाने प्रस्थापित केला. हे दोन्हीतत्व आजही तेवढीच उपयुक्त आहेत. जेवढी त्यावेळी होती. बुद्धाच्या पूर्वी व्यक्तीचे आचरण कसे असावे या संबंधी समाजात अराजकताच होती. ब्राम्हणी धर्माचे आचरण सर्वांसाठी होते. परंतु स्वतः ब्राम्हणांसाठी कोणतेही आचरणात्मक नियम नव्हते. (१) बुद्ध आणि बुद्ध धर्माने मानवीय असमानतेच्या ब्राम्हण्यवादी किल्यावर जबरदस्त हल्ला चढविला होता. भारतातील वर्ण व्यवस्था अस्तीत्वात नसती तर कोणताही विदेशी सहज भारत पदाक्रांत करू शकला नसता. भारताचे भूतपूर्व प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि बाबासाहेब डॉ. बी. आर. आंबेडकर या विद्वानांनी एक सत्य घटना सांगितली की, जर भारतातील सर्व वर्णांना तलवार हाती घेण्याचे स्वातंत्र्य असते तर हा देश कधीच गुलाम झाला नसता. (२)

गौतम बुद्ध हे भारतातील पहिले मोठे धर्मसुधारक आहेत. त्यांच्या पूर्वी, समकालात व नंतर ही येथील समाज जीवनावर धर्माचा मोठा पगडा होता. धर्म व धर्ममार्तंड हेच राज्य करीत होते. म्हणजे राजसत्तेवर धर्मसत्तेचा पुरोहितांच्याद्वारे पगडा असे. (३) इ. स. पूर्व सहावे शतक हे धार्मिक विचारमंथनाच्या दृष्टिकोनातून भारतात नव्हे, तर जगाच्या इतिहासातही महत्त्वाचे आहे. कारण याच शतकात कनफ्युशियस व मेन्शियस, भारतात महावीर वर्धमान व गौतम बुद्ध हे धर्मवेत्ते यांनी नवा धर्मविषयक किंवा सामाजिक न्यायविषयक विचार मांडला. उत्तर वैदिक काळात धर्माचे प्राबल्य इतके वाढले होते की, राज्यकर्त्यांना राज्यकारभार करणेही अवघड जाऊ लागले. कदाचित यासाठीच राजपुत्रांना धर्माविरुद्ध बंड पुकारणे भाग पडले असावे. बौद्ध धर्म प्रचार पावतांना दळणवळण व साक्षरता कमीच होती. सर्वसामान्य लोकांनी बुद्धाचे तेज, ओज, कीर्ती पाहून ऐकून बौद्ध धर्म स्विकारला. बुद्धाच्या मरणोत्तर देखील त्यांची कीर्तीप्रभा शिल्लक राहिली व धर्माच्या परिषदा भरून बुद्धकार्य व संदेश पुढे वाढत राहिला. (४) या कार्याचे सर्वोच्च शिखर म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घेतलेली बौद्ध धर्माची दीक्षा होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे प्रथम स्वतः बौद्ध धर्माचा स्विकार केला. नंतर लाखो अनुयायांना बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. लाखो लोकांनी एकत्र येऊन केलेले सामुदायिक धर्मांतर ही आधुनिक काळातील जागतिक इतिहासात घडलेली पहिली मोठी घटना असावी. हिंदू धर्मात राहून अस्पृश्यता नष्ट करू शकू, हिंदू धर्माच्या चौकटीत राहून सुधारणा करू शकू, हिंदू धर्मातील अंतर्गत विषमता संपेल, मानवतावादी दृष्टीकोन रुजेल या वरील बाबासाहेबांचा विश्वास पूर्णपणे नाहीसा झालेला होता. जाती संस्थेचे उच्चाटन हा बाबासाहेबांच्या जीवनाच्या अविभाज्य भाग होता. यासाठी धर्मांतराचा मार्ग त्यांना स्वीकारावा लागला. धर्मांतरानंतर डॉ. बाबासाहेब बौद्ध अनुयायांचे प्रमुख व दलितांचे राजकीय नेते अशा दोन भूमिका वटवित होते. दुर्दैवाने ०६ डिसेंबर १९५६ रोजी त्यांचे परिनिर्वाण झाले. बाबासाहेबांना अजून कांही वर्षे लाभले असते; तर बौद्ध धर्माची व्याप्ती निश्चितच कितीतरी पटीने वाढली असती. आजच्या भारताच्या जडण घडणीत अमुलाग्र बदल झाला असता.

'दि इव्हेंट्स दॅट मूव्ह्ड द होल वर्ल्ड' नामक ग्रंथात जगभरातील शंभर अविस्मरणीय घटनांचा उल्लेख केला आहे. त्यात भारतातील फक्त दोनच घटनांचा उल्लेख आहे. त्यातील एक महात्मा गांधींचा सत्याग्रह आणि दुसरी आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ साली विजया दशमीला नागपूरच्या दीक्षाभूमिवर केलेले धम्मचक्र प्रवर्तन, धम्मदीक्षाग्रहण. तथागत बुद्धाने सारनाथ येथे फक्त पाचजणांना धम्मदीक्षा दिली होती. अडीच हजार वर्षांनंतर बोधीसत्व बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागनगरीत पाच लक्ष अनुयायांना धम्मदीक्षा दिली. ऐतिहासिकदृष्ट्या ही घटना समस्त जगाला हदरवून सोडणारी होती. बाबासाहेबांनी त्यावेळी नरकमुक्ती बरोबरच जीवनमुक्तीचा अनुपम आनंद अनुभवित अनात्मवादी असूनही पुनर्जन्माचा सुखसोहळा उपभोगिला होता. डॉ. बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला तो अंधतेने स्विकारला नाही. इतिहासाचे मार्गदर्शन घेत घेत स्वीकारला आणि तो स्वीकारण्यापूर्वी जवळजवळ आसिंधारा व्रत त्यांना अनुभवावे लागले. हिंदू धर्मात होत असलेल्या अन्यायामुळे मनाला आलेली चौड, शांततेसाठी बुद्धीला आढळून आलेल्या हिंदू समाजातील वैफल्य सांगतेसाठी ते बुद्ध धर्माला शरण गेले. (५) बाबासाहेबांनी दीक्षा घेताच त्यांच्यावर स्तुतीसुमनांचा वर्षाव झाला. अनेक राष्ट्रप्रमुखांनी त्यांचे अभिनंदन व स्वागत केले. महापंडित राहुल सांस्कृत्यायन म्हणाले, "बाबासाहेबांनी बौद्धधर्माची दीक्षा घेऊन असा प्रचंड धम्मस्तंभ भारत भूमित उभारला आहे की ज्याला आता कुणीही हालवू शकणार नाही." (६)

माणुसकीसाठी धर्मांतर

धर्मांतराच्या पार्श्वभूमिवर डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, "माणुस धर्माकरिता नाही. धर्म माणुसाकरिता आहे. मी धर्मांतर करणार हे निश्चित आहे. माझे धर्मांतर ऐहिक लाभाकरिता नाही. माझ्या धर्मांतराच्या मुळाशी आध्यात्मिक भावनेशिवाय दुसरी भावना नाही. तुम्हाला मात्र आध्यात्मिक तसेच ऐहिक लाभा करिता देखिल धर्मांतराची आवश्यकता आहे." बाबासाहेब पुढे असेही म्हणतात,

"ज्या धर्मात माणसाशी माणुसकीने वागण्याची मनाई आहे. ज्या धर्मात माणसाची माणुसकी ओळखणे अधर्म मानला जातो. तो धर्म नसून रोग आहे. ज्या धर्मात अमंगल पशूंचा स्पर्श चालतो, पण माणसांचा स्पर्श चालत नाही. तो धर्म नसून वेडगळपणा आहे, जो धर्म एका वर्गाने विद्या शिकू नये, धनसंचय करू नये, शस्त्रधारण करू नये असे सांगतो, तो धर्म नसून माणसाच्या जीवनाचे विडंबन आहे. जो धर्म अशिक्षितांना अशिक्षित रहा. निर्धनांना निर्धन रहा अशी शिकवण देतो तो धर्म नसून ती शिक्षा आहे." (७)

बाबासाहेबांचे धर्मांतर म्हणजे काय ?

श्रुती - स्मृती - पुराणोक्त असा वैदिक / हिंदू धर्म तयार झाला. ही परंपरा वेदानुकूल ठरते. ही परंपरा टाकून, श्रुती - स्मृती - पुराणोक्त यांचे प्रामाण्य सोडून, वेद प्रतिकूल व स्वतंत्र जो बुद्ध धर्म तो बाबासाहेबांनी स्वीकारला, त्याअर्थी बाबासाहेबांचे धर्मांतर सार्थ आहे व त्याचा अर्थ जाणला पाहिजे. जे नव्याने बुद्ध झाले त्यांनी तर अधिकाधिक जाणला पाहिजे. कारण पूर्वरूढी व लोकाचार सोडले तरी ते सार्वजनिकपणे लोकमान्य असल्यामुळे घरीदारी पुन्हा सर्वशक्तिमान होतात. धर्मचक्र फिरते ठेवावे लागते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्यापूर्वी महर्षि शिंदे यांनी एकाअर्थी हे चक्र फिरते ठेवले होते. (८) डॉ. पिताम्बर दास असे म्हतात, डॉ. अम्बेडकर ने न्याय को एक ऐसे मानदण्ड के रूप में ग्रहण किया जिससे किसी धर्म का मुल्यांकन किया जा सके। उन्होंने उस धर्म को पसंद किया, जो मानव व्यक्तित्व एवं मानव समाज के मौलिक मूल्यों को सम्पूर्णतः इस लौकिक जगत् में प्रेक्षेपित करता है, जो मनुष्य की बौद्धिक शक्तियों के विकास में उसकी सहायता करता है, जो अपने अनुयायियों को शान्ति तथा युद्धकाल दोनों में एकता के सूत्र में बनाये रखता है, और उनकी अन्तिम विजय की कामना करता है। किसी सच्चे धर्म की आवश्यकता एवं धारणा, जिसे डॉ. अम्बेडकर ने स्वयं विश्लेषित किया है। (९) चातुर्वर्ण्य आणि जातीयवादावर आधारलेली भारतीय समाजव्यवस्थेतील विषमता अमानवीय स्वरूपात आहे. नीच समजल्या गेलेल्या वर्ण व जातीच्या बहुसंख्य लोकांना माणूस म्हणून जगण्याचे सर्वच नैसर्गिक अधिकार नाकारले गेले होते आणि हे प्रदिग्ध काळ चालत रहिले. या विषमते विरुद्ध डॉ. बाबासाहेबांचा क्रांतिकारी लढा होता. (१०) या सर्व पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर हे मन्वंतर होते. ही एक संस्कृतिक घटना होती. ते राष्ट्रांतर नव्हते किंवा हिंदू धर्माच्या कुंपणातील उडी नव्हती. तर ते पुनरुज्जीवनवादी शक्तीचे शिरकाण होते.

धर्मांतर आणि राष्ट्रीय एकात्मता

संविधानाच्या उद्देशिकेत व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता व एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्प करण्यात आला आहे. या दृष्टीने सारासार विचार केला तर डॉ. आंबेडकरांचे धम्मचक्र प्रवर्तन हे संविधानानंतर संविधानातील उद्दिष्टांना प्राणभूत करण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने टाकलेले पुढचे पाऊल होते, हे स्पष्ट आहे. (११) बाबासाहेबांचा बौद्ध धर्माकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन अत्यंत समतावादी आणि विज्ञाननिष्ठ होता. "सारा भारत मी बौद्धमय करीन." या डॉ. बाबासाहेबांच्या घोषणेचा अर्थ हाच होता की, संबंध भारतात मी सामाजिक समतेचे तत्वज्ञान रूजविण्याचा प्रयत्न करीन. याच अर्थानी बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माचा जो स्वीकार केला त्याला सामाजिक आणि संस्कृतिक आशय होता.

दलितांच्या आर्थिक प्रश्नांची बाबासाहेबांना जाणिव होती. मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी बौद्ध धर्माचा पर्याय दिला. (१२) डॉ. बाबासाहेबांच्या धम्म प्रवर्तनासंदर्भाने झालेले भारतातील सकारात्मक बदल सारांश रूपाने असे सांगता येतील की,

- बौद्ध अनुयायांमध्ये स्वाभिमान व सामाजिक प्रतिष्ठा निर्माण झाली.
- धम्म प्रवर्तनानंतर बौद्ध अनुयायांमध्ये आत्मभान निर्माण होऊ लागले.
- बुद्ध दर्शनाने एक नैतिक व्यवस्था प्रस्थापित केली.
- बौद्ध धर्माने मनुष्य सदाचारी कसा होईल याचा मार्ग दाखविला. समाजातील माणसे ही चांगली माणसे करण्याच्या कार्यात धर्मच उपयोगी पडतो. हे बाबासाहेबांनी दाखवून दिले.
- लाखो अनुयायांनी बौद्ध धर्म स्विकारल्याने संस्कृतिक मूल्यांमध्ये अमुलाग्र बदल झाले.

यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्म प्रवर्तनाने अनुयायांना आत्मभान दिले, सामाजिक एकता दिली, धर्मांतरानंतर बौद्ध जात किंवा धर्म सांगणे ही स्वाभिमानाची देणगी दिली. बाबासाहेबांनी भारतीय भूमितील स्वातंत्र्यवादी, समतावादी, बंधुतावादी धर्म स्विकारून प्रखर राष्ट्रवादाची प्रचिती दिली.

संदर्भ :

१. सुरेन्द्र अज्ञात, बुद्धधम्म, बुद्धवाद और आंबेडकर, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१०, पृ. १११.
२. डॉ. धर्मकिर्ती, जाति विध्वंसक भगवान बुद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, २००५, पृ. १३
३. रा. ना. चव्हाण, (संपा. रमेश चव्हाण) गौतम बुद्ध व त्यांचे बौद्ध दर्शन, अक्षर श्रध्दांजली, पुणे, २०११, पृ. २४
४. किता पृ. ६४
५. चंद्रशेखर ओक, (मु. संपा.), युगपुरूषाच्या आठवणी, लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, एप्रिल २०१५, पृ. १६
६. प्रा. भाऊ लोखंडे, लोकमत, जयभूमि विशेषांक, लोकमत भवन, जवाहरलाल नेहरू मार्ग, नागपूर, ०२ ऑक्टो. २००६, पृ. ६५
७. प्रा. भाऊ लोखंडे, आंबेडकरांची क्रांतीचे सिंहावलोकन, लोकराज्य, धम्मचक्र प्रवर्तन, सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय महाराष्ट्र शासन, ऑक्टो. २००६ पृ. १०-११
८. रा. ना. चव्हाण, (संपा. रमेश चव्हाण) गौतम बुद्ध व त्यांचे बौद्ध दर्शन, अक्षर श्रध्दांजली, पुणे, २०११, पृ. ७४
९. डॉ. पिताम्बर दास, डॉ. भीमरव अम्बेडकर का मानववाद, कला प्रकाशन, वाराणसी, २००९, पृ. १३३
१०. वामन निंबाळकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा बुद्धधम्म, लोकराज्य, धम्मचक्र प्रवर्तन, सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय महाराष्ट्र शासन, ऑक्टो. २००६ पृ. १०५
११. न्या. चंद्रशेखर धर्माधिकारी, डॉ. आंबेडकरांचे धर्मांतर आणि राष्ट्रीय एकात्मता, लोकराज्य, धम्मचक्र प्रवर्तन, सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय महाराष्ट्र शासन, ऑक्टो. २००६ पृ. २०
१२. अर्जुन डांगळे, दलित विद्रोह, लोकवाङ्मय ग्रह, मुंबई, २००७, पृ. ६-७ आणि ३४

